

Między ojcowizną a Ojczyzną
Repatriacja ludności z Litewskiej SRR do Polski
(1944–1947, 1955–1959)

Wiek XX cechuje nie tylko rozpad imperiów, lecz również powstanie państw narodowych, ugruntowanie się totalitaryzmów, które w przesiedleniach ludności upatrywały środek na rozwiązanie konfliktów etnicznych. Radykalne procesy demograficzne osiągnęły apogeum podczas Dugiej Wojny Światowej oraz w latach powojennych, najbardziej dotykając Środkową i Wschodnią Europę. Skutkiem tych procesów było przesiedlenie dziesiątków milionów osób z jednych państw do drugich. Proces masowych przesiedleń nie ominął również i Litwy, jej narodowych grup mniejszościowych – Polaków, Żydów i Niemców. Stanowił on część składową powszechnego procesu, z tą różnicą, że Litwa wówczas nie była już podmiotem samodzielnym. Podstawowe zagadnienia były rozstrzygane w Moskwie.

Procesy migracyjne Polaków były analizowane z wielu perspektyw: poprzez działalność oficjalnych litewskich i polskich instytucji zajmujących się migracją, analizę działających na Litwie polskich podziemnych organizacji, poprzez pryzmat interesów Polski i Litewskiej SRR, oceny postaw samych uczestników procesu, wpływ sowieckich struktur represyjnych na proces migracji. Doświadczenie Polaków było rozpatrywane w szerszym kontekście. W tym samym czasie podobne procesy, tylko o większym zasięgu, trwały w Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainie. W wyniku ich porównania znaleźliśmy nie tylko podobieństwa, ale też i różnice.

W badaniach zagadnienia przesiedlenia Polaków z Litwy, największy dorobek mają badacze polscy, którzy zaakcentowali wyjątkowość tego procesu. Jednak, czy rzeczywiście proces przesiedlenia na Litwie był wyjątkowy i najbardziej hamowany? Czy można postawić znak równości między procesami na Litwie i w innych krajach? Czy polscy autorzy, którzy korzystali często tylko z polskich źródeł, nie przedstawili dość jednostronnego obrazu przesiedleń, oglądanego przez polskie „okno”? Wydaje się, że polscy badacze nie uwzględnili kilku ważnych aspektów. Po pierwsze, konieczne jest bardziej wnikliwe spojrzenie na postawę najwyższych władz ZSSR i poziom urzeczywistnienia ich decyzji na Litwie. Scentralizowany sposób przyjmowania uchwał gwarantował jednolitość procesu przesiedleń we wszystkich republikach sowieckich. Właśnie z inicjatywy władz ZSSR powstały identyczne umowy ewakuacyjne, których wcielenie w życie one kontrolowały. Po drugie, należy ocenić kontekst wewnętrznych procesów w poszczególnych republikach. Represje sowieckie, sowietyzacja życia, działalność podziemia antysowieckiego i inne procesy nie tylko pośrednio oddziaływały na procesy przesiedlenia, lecz również oddziaływały na

nie wprost. Sowieckie represje były czynnikiem przyspieszającym procesy przesiedlenia we wszystkich trzech republikach. Ukraińskie podziemie narodowe również można zaliczyć do czynników przyspieszających migrację. Na Litwie pod tym względem sytuacja była inna: polskie podziemie we Wschodniej i Południowo-Wschodniej Litwie, które hamowało proces wysiedleń, bardzo szybko zostało zlikwidowane, zaś spojrzenie przedstawicieli antysowieckiego zbrojnego litewskiego podziemia na przesiedlenia było neutralne. Istniały jeszcze i inne różnice między tymi dwoma republikami. Opóźniana na Litwie nacjonalizacja umożliwiła wyjazd litewskim Polakom o bardziej stabilnej pozycji materialnej, niż byli wyjeżdżający Polacy z Ukrainy. Po trzecie, wyższym czynnikiem był nacjonalizm. Stosunki polsko-litewskie, polsko-białoruskie, czy polsko-ukraińskie i ich spójność oddziaływały niewątpliwie na procesy przesiedleńcze. Napięte stosunki między Polakami a Ukraińcami oraz Polakami a Litwinami były czynnikiem zachęcającym do migracji. Tak więc biorąc pod uwagę te aspekty i analizując procesy migracyjne przez pryzmat stosunków ZSSR-LSRR-region (Wschodnia i Południowo-Wschodnia Litwa) można bardziej obiektywnie rekonstruować wydarzenia historyczne i ich skutki. Niewątpliwie należy uwzględnić jeszcze pewien moment. Dążąc do przedstawienia zagadnienia bardziej obiektywnie, nie wystarczy oprzeć się wyłącznie na polskich bądź litewskich źródłach archiwalnych. Ważne jest ich porównanie i analiza. Tylko w ten sposób zrozumiemy interesy obu stron, przyczyny i skutki różnych poglądów. W celu stworzenia maksymalnie dokładnej rekonstrukcji wydarzeń historycznych, w pracy zostały wykorzystane źródła archiwalne, przechowywane w archiwach Polski (Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej), Litwy (Litewskie Państwowe Archiwum Centralne, Litewskie Państwowe Archiwum Specjalne, Wileńskie Państwowe Archiwum Okręgowe), Federacji Rosyjskiej (Archiwum Państwowe FR, Archiwum Socjalno-politycznej Historii FR) oraz innych zbiorach rękopiśmiennych tych krajów. Zwłaszcza cenne okazały się materiały ostatniego wymienionego archiwum, albowiem były bardzo pomocne w wyjaśnieniu stanowiska centralnych władz ZSSR wobec procesu migracyjnego na Litwie.

Badania rozpoczęto od określenia lokalizacji wspólnoty polskiej, oceny jej wskaźników kwantytatywnych oraz charakterystyki jej stosunków ze społecznością litewską. Większość ludności polskiej była skoncentrowana we Wschodniej i Południowo-Wschodniej Litwie – w Wilnie oraz powiatach wileńskim, święciańskim i trockim. Należy zaznaczyć, że etniczno-demograficzny stan tego regionu był specyficzny (region wielonarodowościowy), zamieszkały przez Polaków, Litwinów, Żydów, Rosjan, Białorusinów, Tatarów, Karaimów i innych. Według zachowanych statystyk w powojennym Wilnie Polacy stanowili 80% ogółu mieszkańców, w pow. wileńskim – około 90%, trockim – 30%, święciańskim – 20%. Jednak te proporcje etniczne szybko uległy

zmianie na skutek procesów migracyjnych (wyjazd Polaków do Polski, osiedlanie się Rosjan, Białorusinów i przedstawicieli innych narodowości w LSRR), represji władz sowieckich (areszty, zesłania), sowietyzacji, rusyfikacji oraz innych procesów. Osoby, które wyjechały do Polski, zostały zastąpione przez lojalnych wobec władz przybyszy z innych republik sowieckich, a zwłaszcza z Rosji i Białorusi.

Warto zaznaczyć, że z powodu diametralnie różnych poglądów na terytorialną przynależność Wilna, z powodu Drugiej Wojny Światowej i jej skutki ówczesne stosunki między Polakami a Litwinami były bardzo napięte, pełne antagonizmów. Litwini, przedstawiciele administracyjno partyjnych władz sowieckiej Litwy, kontynuowali proces integracji tego regionu z Litwą, czemu sprzeciwiali się Polacy. Marzyli oni bowiem o powrocie Wilna do Polski z zagwarantowaniem przedwojennego status quo. Taka ich postawa była nie do przyjęcia dla władzy sowieckiej, albowiem przeszkadzała w sowietyzacji regionu. Czyniono więc pewne starania, by etniczne napięcia stłumić, niby „zamrozić“, zaś przychylność Polaków zdobyć poprzez stworzenie im możliwości pielęgnowania kultury i oświaty w języku ojczystym. W tym samym czasie najbardziej wrogo nastawieni przeciwko sowietyzacji Polacy byli skłaniani z pomocą struktur represyjnych do przeniesienia się do Polski.

Podpisana 22 września 1944 roku umowa między rządem LSRR a Polskim Komitetem Wyzwolenie Narodowego (umowa zawarta z polecenia władz ZSRR, mimo iż były zachowane pozory, że powstała z inicjatywy rządów sowieckich republik Ukrainy, Białorusi i Litwy) otworzyła drogę do masowych przesiedleń ludności. Ani Polska, ani też sowiecka Litwa nie były gotowe do wcielenia w życie tej umowy, każda strona interpretowała ją po swojemu, kierując się wyłącznie własnymi interesami. Początkowo przedstawiciele Polski zwlekali i hamowali proces przesiedlenia, jednak w roku 1946 zaczęli go bardzo przyspieszać. Przedstawiciele LSRR od samego początku forsowali przesiedlenia i starali się je zakończyć jak najprędzej. Kluczowe pytanie, które wywoływało nieporozumienia u przedstawicieli obu stron koordynujących prace migracyjne było – kto i na podstawie jakich dokumentów ma prawo do wyjazdu. Polacy optowali za bardzo liberalnym poglądem: według nich, pierwszy artykuł Porozumienia określał jako Polaków wszystkich, którzy się za takowych uważają, bez względu na wpis narodowości w dokumentach, czy nieposiadanie tych dokumentów. Polacy szacowali liczbę osób, mających przybyć do Polski, nie mniej niż 500 tys. W planach przedstawicieli LSRR był – wyjazd 200–250 tys. osób legitymujących odpowiednimi, dającymi do tego prawo, dokumentami. Choć należałoby zauważyć, że do jesieni 1945 roku stanowisko litewskich urzędników pod tym względem było liberalne (nie wymagano żadnych pisemnych dowodów o przynależności narodowej i posiadanym obywatelstwie), jednak zaostrzyło się po wykryciu, iż osoby nie należące do narodowości polskiej próbowały posłużyć się

migracją. To stanowisko zostało usztywnione po słowach krytyki władz ZSSR, skierowanych pod adresem władz partyjnych LSRR z powodu występujących prób wyjazdu osób nie posiadających polskiego obywatelstwa. Były jeszcze i inne rozbieżności zdań między przedstawicielami LSRR a Polski: 1) w sprawie przeprowadzenia planu przesiedleń (Polacy chcieli rozpocząć przesiedlenia ze wszystkich powiatów LSRR, Litwini zaś – od przesiedlenia ludności z miast); 2) w sprawie dostarczenia transportu (Polacy oskarżali Litwinów, że ci nie dają dostatecznej liczby wagonów, Litwini się tłumaczyli, że ich możliwości są ograniczone, gdyż zestawy wagonów i rozkład ich dostarczenia zatwierdzała Moskwa); 3) w sprawie stosowania przewidzianych w umowie ulg ekonomicznych, czyli dostarczanie produktów w naturze oraz anulowanie odsetków pieniężnych i ubezpieczeniowych (polscy przedstawiciele domagali się, by były one stosowane od dnia rejestracji na wyjazd do Polski, Litwini – od dnia rejestracji do konkretnego zestawu); 4) oceny wywożonego i pozostawianego mienia, dowodów prawa własności na majątek nieruchomy, określenia jego kategorii i ilości (urzędnicy polscy często ten majątek przeceniali, dawali zezwolenie na przewóz mebli, Litwini skrupulatnie przytrzymywali się warunków umowy, żądali dokumentów potwierdzających własność pozostawianego majątku, obniżali jego wartość). Oprócz tego, nie należy zapominać, że rzeczywistą decyzję podejmowała Moskwa i jej namiestnik w Wilnie – Michaił Susłow, przewodniczący biura KC Litwy WKP (b). Kierowane przez niego biuro niejednokrotnie rozpatrywało sprawę migracji i udzielało Litwinom bardzo wyraźnych wskazówek: co ma wykonać Główny Przedstawiciel LSRR ds repatriacji, w jakim terminie należy wykonać te, czy inne rozporządzenia i inne. Postanowienia Litewskiego biura KC WKP (b) później stawały się postanowieniami KC LKP (b).